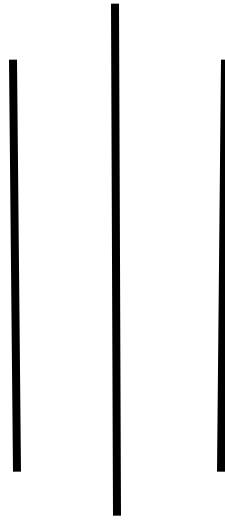

दुग्ध विकास नीति २०६४

नेपाल सरकार
कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय
सिंहदरबार, काठमाडौं
मार्ग २०६४

१ .पृष्टभूमि:

नेपालमा गाई तथा भैसीपालान व्यवसाय परम्परागत रुपमा संचालन हुदै आएको छ देशका भौगोलिक परिवेश ,पशुपालन मा आधारित कृषिप्रणाली ,पशुपालन व्यवसाय मा कृषकहरुको परम्परागत संगलनता एवं अनुभव .गाई भैसीको वर्तमान उत्पादकत्व बढाउनसकिने उच्च सम्भाव्यता .दुग्ध प्रशोधन उधोग हरुको विकास आदि कारणले दुग्ध क्षेत्र को दिगो विकास मार्फत गरिबी निवारणमा सघाउ पुराउन सकिने प्रचुर सम्भावना रहेको छ ।

परम्परागत निर्बाहमुखी पशुपालन पेशालाई मर्यादित ,आयमुलक ,पर्तिस्पर्धि र व्यवसायमुलक पद्धतिमा रुपान्तरण गर्न स्वच्छ एवं गुणस्तरीय दुध उत्पादन को महत्वबारे कृषकहरुमा चेतनाको साथै आवश्यक पशु सेवा को कमि ,दुध उत्पादन मा मौसमी कारणले दुध विदा लगायतका समस्या ,भौगोलिक विकटताका क्रम बजार सम्म दुध ढुवानी को समस्या ,दुध उत्पादन तथा संकलन मा संगलन दुध उत्पादक सहकारी सस्था हरु को कमजोर आर्थिक एवं व्यवस्थापकीय क्षमता ,आधुनिक दुग्ध पदार्थ उत्पादन गर्न भौतिक पूर्वाधार ,प्रविधि एवं दक्ष जनशक्तिको कमि , उपभोक्ता हरुमा गुणस्तरीय दुध एवं दुग्ध पदार्थ को उपभोगबारे जनचेतना को कमि आदि समस्या हरु दुग्ध क्षेत्र को समुचित विकासमा अवरोधको रुपमा रहेका छन् ।

आय तथा रोजगारीमूलक दुग्ध व्यवसायको विकास गरि गरिबी निवारण गर्ने कार्य मा सहयोग पुराउन उन्नतजातको पशुपालन मा लगानी गरि उत्पादन र प्रशोधन स्वदेश मै गरि विदेश बाट आयातित दुध तथा दुग्ध पदार्थ हरु पर्तिस्थापन गर्दै दुग्ध विकासलाइ सफल एवं उपलब्धिमुलक बनाउन यसको स्पष्ट लक्ष्य किटानसाथ कार्य हरु अघि बढाउन यसको स्पष्ट लक्ष्य किटानका साथ कार्यहरु अघि बढाउन दुग्ध विकास नीति ,२०६४ तर्जुमा गरि लागुगर्न आवश्यक देखिएको छ ।

अतः दुग्ध क्षेत्रको समग्र विकासको लागि बिस बसे दिर्घकालिन कृषि नीति, २०६१ ,राष्ट्रिय दुध बजार व्यवस्था एवं रणनीति ,२००१ , कृषि व्यवसाय प्रबर्दन नीति ,२०६४ स्वीकृत गरेको छ ।

२ . दृष्टिकोण

सरकारी ,सहकारी तथा निजि क्षेत्र को सहभागिता मा दुग्ध उत्पादन क्षेत्रलाई व्यवसायिक गुणस्तरीय एवं पर्तिस्पर्धात्मक व्यवसायको रुपमा विकास गरि रोजगारी अभिवृद्धि एवं गरिबी निवारणमा योगदान पुराउनुका साथै उच्च गुणस्तरका दुध तथा दुग्ध पदार्थ उपभोक्तालाई सर्वसुलभरुपमा उपलब्ध गराउने प्रयास एवं कार्यक्रमलाई एक अर्काको परिपुरक को रुपमा विस्तार गरि राष्ट्रिय आर्थिक विकासमा गुणात्मक योगदान गर्न यस नीतिका दिर्घकालिन दृष्टिकोण रहेको छ ।

३ . उधेश्य : यस नीतिका उधेश्य देहाय बमोजिम रहेका छन् -

(क) ग्रामिण क्षेत्र मा दुधको उत्पादन तथा उत्पादकत्व बढाउने

(ख) दुध तथा दुग्ध पदार्थ को उत्पादन लाई व्यवसायीक र पतिस्पर्धी बनाउदै दुध संकलन दुवानी व्यवस्था एवं प्रशोधन उधोग हरुको विस्तार गर्ने ।

(ग) आन्तरिक बजार को सम्भाव्यता आधारमा दुग्ध पदार्थ को विविधिकरण गरि आयात प्रतिस्थापन गर्ने र दुध तथा दुग्ध पदार्थलाई निकासीयोग्य वस्तु को रुपमा विकास गर्ने ।

(घ) दुध तथा दुग्ध पदार्थको गुणस्तर सुधार एवं नियमन गरि सर्वसुलभ रुपमा उपभोक्तालाई उपलब्ध गराउने ।

४ .नीति:

प्रस्तुत उधेश्य प्राप्ति का लागि निम्न नीतिहरु अवलम्बन गरिने छन् ।

४.१ ग्रामिण क्षेत्र मा दुधको उत्पादन तथा उत्पादकत्व बढाउनका लागि अवलम्बन गरिने मार्गदर्शक नीतिहरु

(क) ग्रामिण क्षेत्र मा उत्पादित दुधलाई शहरी क्षेत्र मा पुराई दुग्ध व्यवसायलाई ग्रामिण क्षेत्रमा गरिबी निवारण गर्न प्रमुख आधारको रुपमा विकसित गर्दै लैजाने ।

(ख) उन्नत नश्व का पशुहरुको उत्पादनमा वृद्धि गर्न उपयुक्त पकेथारुमा नश्व सुधार, उन्नत तथा उत्पादक स्थानीय नश्वका पशुहरु को संरक्षण,संबर्द्धन र प्रवर्द्धनका लागि सहकारी ,समुहगत तथा निजि व्यवसायीलाई परिचालन गरि श्रोत केन्द्रहरु विकास गरिनेछ ।

(ग) पशु स्वास्थ्य संरक्षण एवं रोग नियन्त्रण सेवा लाई विस्तार एवं प्रभावकारी बनाईनेछ ।

(घ) पशुपालनको लागि वर्षभरि चरण तथा आहाराको व्यवस्था गरिनेछ ।

(ङ) पशुधनको विमा सेवा उपलब्ध तथा विस्तार गर्न सहकारी संस्था \समूहलाई परिचालन गर्न र यस्ता संस्था समूह मार्फत कृषकले गराएको विमा को प्रिमियम मा नेपाल सरकारले छुट दिन सक्नेछ ।

(च) दुधालु पशुहरु खरिद गर्न कृषकहरुलाई सरल रुपमा सहूलियत ऋण उपलब्ध गराउन बैंक हरुलाई उत्प्रेरित गरिनेछ ।

(छ) सुख्खा याममा पनि दुधको उत्पादन बढाउन उपयुक्त पशु आहार , प्रजनन् तथा घाँसबली प्रविधिको विकास गरिनेछ ।

(ज) पशुपालन तथा आयआर्जन क लागि विशेषतः महिला एव दलित तथा पिछडिएका वर्ग लाई विना धितो सहूलियत व्याजदर मा समुहगत रुपमा ऋण र प्राविधिक सेवा उपलब्ध गराउन प्रोत्साहन गरिनेछ ।

(झ) दुध उत्पादन को दृष्टिले बढी संख्या भएका जिल्ला लाई प्राथमिकता दिई त्यस्ता जिल्ला क किसन लाई बढी दुध उत्पादन गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ ।

(ञ) ग्रामिण क्षेत्र का उत्पादित दुध को संकलन क्षेत्र अझ प्रभावकारी रुपले विस्तार गर्न मोटरबाटो पुगेको ठाउँहरु मा दुध चिस्यान केन्द्र हरुको समेत विस्तार गरिनेछ ।

४.२ दुध तथा दुग्ध पदार्थको उत्पादनलाई व्यावसायिक र प्रतिस्पर्धा बनाउदै दुध संकलन ढुवानी व्यवस्था गरिने मार्गदर्शक नीतिहरु

(क) सहकारी क्षेत्र मा स्थापना भएका दुध चिस्यान केन्द्र तथा दुग्ध उधोगलाई उपयोग हुने विद्युत् महसुल मा सहूलियतको व्यवस्था गरिनेछ ।

(ख) सरकारी, सहकारी तथा निजि क्षेत्र बाट दुध तथा दुग्ध पदार्थ उत्पादन, संकलन प्रशोधन र विक्री वितरण गर्ने कार्य मा उपयोग हुने राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्ड ले तोकेका मेसिन तथा उपकरण हरुको पैठारीमा भन्सार सहूलियतको व्यवस्था गरिनेछ ।

(ग) दुध तथा दुग्ध पदार्थ ढुवानी एवं वितरण मा प्रयोग हुने सवारी साधन को आवागमन लाई अत्यावश्यक सेवा सरह प्राथमिकता दिईनेछ ।

(घ) दुग्ध उधोग लाई आन्तरिक बाह्य संयुक्त लगानी मा धुलो दुध उत्पादन लगाएतका मूल्य अभिवृद्धि हुने अन्य दुग्ध उधोग स्थापना एवं संचालन गरि यस्ता वस्तु को आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रोत्साहित गर्नुका साथै अतिरिक्त वेवी फुड आदि बनाउने उधोग हरु लाई प्रोत्साहित गरिनेछ ।

(ङ) दुध उधोग हरुलाई गुणस्तरयुक्त आधुनिक एवं परम्परागत दुग्ध पदार्थ उत्पादनको विविधिकरण गर्न क्षमता विकासका लागी सहूलियत पूर्ण ऋण तथा प्राविधिक सहयोग पुराइनेछ ।

(च) हिमाली क्षेत्र मा बसोबास गर्न कृषकहरुको मुख्य पेशा चौरीपालन भएको हुन हुँदा उनीहरुको जीवनस्तर सुधारको लागि नेपालको लागि विशेष पहिचान रहेको याक चिजलाई विशिष्ट उत्पादनको रुपमा विकास गर्न सहूलियत पूर्ण ऋण एवं प्राविधिक सहयोग पुराउनुका साथै गाई को दुध बाट चिज उत्पादन विकाशको लागि सहयोग पुराइनेछ ।

(छ) दुग्ध उद्योग हरुको लागि आवश्यक प्राविधिक जनशक्ति को विकास गर्न अध्ययन तालिम संस्था (dairy institute \training center) को स्थापना गरि यस सम्बन्धि अध्ययन तथा तालिमको व्यवस्था गरिनेछ ।

(ज) दुग्ध क्षेत्र मा संगलन प्राविधिक तथा व्यवस्थापन तर्फका कर्मचारी को दक्षता अभिवृद्धि गरिनेछ ।

(झ) दुग्ध उत्पादन,प्रशोधन तथा दुग्ध पदार्थ विविधिकरण का लागि उपयुक्त प्रविधि को अनुसन्धान तथा विकास गरिनेछ ।

(ञ) सहकारी तथा निजि क्षेत्र बाट दुग्ध प्रविधिको अनुसन्धान तथा विकास मा गरिने खर्चमा कर प्रयोजन को लागि खर्च लेख्न पाउने सुविधा को साथै अन्य उपयुक्त प्रोत्साहन सम्बन्धि व्यवस्था हरु गरिनेछ ।

(ट) बाख्राको उत्पादन गरि सोबाट चिज तथा अन्य दुग्ध पदार्थ उत्पादन गर्न आवश्यक कार्यक्रम संचालन गर्ने व्यवस्था गरिनेछ ।

४.३ आन्तरिक तथा बाह्य बजारको सम्भाव्यता को आधारमा दुग्ध पदार्थको विविधिकरण गरि आयात प्रतिस्थापन गर्न र दुग्ध तथा दुग्ध पदार्थ लाई निकासीयोग्य वस्तुको रूपमा विकास गर्न अबलम्बन गरिने मार्गदर्शक नीतिहरु

(क) दुग्ध तथा दुग्ध पदार्थ को मूल्य निर्धारणमा खुलाबजार नीति अवलम्बन गरिनेछ ।

(ख) दुग्ध तथा दुग्ध पदार्थहरु को बजारको नियमित अनुगमन तथा अध्ययन गरि मूल्य, माग र आपूर्ति को सूचना संकलन, विश्लेषण एवं प्रवाह गरिनेछ ।

(ग) पूर्णत स्थानीय दुग्धको उपयोग गरि दुग्ध तथा दुग्ध पदार्थ हरु उत्पादन गर्न तोकिएका क्षेत्र का दुग्ध उद्योगहरु लाई निश्चित वधिको को लागि आयकर छुटको व्यवस्था गरिनेछ ।

(घ) दुग्ध तथा दुग्ध पदार्थ को प्याकेजि... समान हरु पैठारी गर्दा त्यस्तो पैठारीमा भन्सार सहूलियतको व्यवस्था गर्न सकिनेछ ।

(ङ) दुग्ध को गुणस्तर सुधारको लागि गुणस्तरीय दुग्ध पदार्थ उत्पादनको महत्व, आवश्यकता र प्रविधिवारे कृषक एवं उधमी हरुमा जनचेतना अभिवृद्धि गरिनेछ ।

४.४ दुध तथा दुग्ध पदार्थ को गुणस्तर सुधार एवं नियमन गरि उपभोक्ता हरुलाई सर्वसुलभ रुपमा उपलब्ध गराउन अवलम्बन गरिने मार्ग दर्शक नीतिहरु

(क) दुध तथा दुग्ध पदार्थ हरु बढी उपभोग गर्ने बनि बसाल्न food habit promotion उपभोक्ता हरु मा जनचेतना मुलक पर्चार प्रचार प्रचार गरिनेछ ।

(ख) उपभोक्ता हरुको हितलाई ध्यानमा राखी बजारमा बिक्रि वितरणको लागि आपूर्ति भयका दुध तथा दुग्ध पदार्थ हरु को नियमित गुणस्तर अनुगमन गर्ने ।
यी वस्तुहरुको भण्डारण तथा भण्डारण गर्ने विधि,उपभोग गर्ने विधि,उपयोग गर्ने अवधि आदिबारे समेत उपभोक्तालाई जनचेतना दिईनेछ ।

(ग) दुध तथा दुग्ध पदार्थ हरुको गुणस्तर निर्धारण पुनरावलोकन गरि अद्यावधिक गरिनेछ ।

(घ) दुध तथा दुग्ध पदार्थ को उपयुक्त प्याकिङ्ग मापदण्ड गरि लागु गरिनेछ ।

(ङ) दुध चिस्यान केन्द्र र दुग्ध प्रशोधन कारखानाहरु मा दुध तथा संकलन एवं प्रशोधन आचारसहिता CODE OF PRACTICE लागु गरिनेछ ।

(च) दुध तथा दुग्ध पदार्थ को गुणस्तर सुनिश्चिताको लागि विभिन्न तहमा प्रयोगशाला हरुको व्यस्था र सुदूढीकरण गरिनेछ ।

५ संस्थागत व्यवस्था

(क) राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्ड लाई दुग्ध क्षेत्र को विकासको लागि नीति निर्माण र तत् सम्बन्धि विकास योजना तर्जुमा, अनुगमन तथा नियमन गर्न कृषक एवं उद्यमीहरुको संस्था गत प्रतिनिधित्व हुने गरि एक सवल संस्थाको रुपमा विकास गरिनेछ ।

(ख) दुग्ध विकासको लागि क्षेत्र म योजना तर्जुमा, लगानी, अनुगमन, नियमन, अध्ययन र गर्न विकासको लागि राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्डको क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ ।

(ग) सरकारी, सहकारी क्षेत्र र निजि दुग्ध उधोग हरुलाई राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्डमा सूचिकृतगर्न का साथै उधोगले बिक्री गरेको प्रति लिटर दुधमा सेवा शुल्क लिई दुग्ध कोष स्थापना गर्ने उक्त कोष को रकम दुग्ध क्षेत्र को समग्र विकास एवं विस्तारको मा खर्च गरिनेछ ।

(घ) राष्ट्रिय दुग्ध सुचनाको लागि तथ्यांक एवं सुच ना हरु को व्यस्थापन प्रणाली को विकास गरि दुग्ध उत्पादान ,संकलन ,प्रशोधन,मूल्य ,माग ,आपूर्ति ,तथा गुणस्तर आदि सम्बन्धि राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय

अद्यावधिक तथ्यांक तथा सूचना हरु संकलन गरिनेछ ।

(ङ) दुध तथा सहकारी संघ \संस्था को प्राविधिक एवं व्यवस्थापकीय क्षमता अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुराईनेछ ।

६ कार्यान्वयन एवं अनुगमन व्यवस्था

(क) यस नीति को कार्यान्वयन एवं अनुगमन व्यवस्था को राष्ट्रिय दुग्ध विकाश बोर्ड ले स्वयं वा संलग्न सम्बन्धित निकायहरुको सहयोग गर्न वा गराउनेछ ।

(ख) यस नीतिमा व्यवस्था गरिएका प्रावधान हरु को कार्यान्वयन गर्न राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्डले आवश्यकता अनुसार कार्यविधि अपनाई लागु गर्नेछ ।

(ग) यस नीति मा उल्लेखित व्यवस्था हरु कार्यान्वयन को लागि वर्तमान कानुनी प्रावधान हरुलाई आवश्यक परिमार्जन गर्न राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्ड ले पहल गर्नेछ ।,

दुग्ध विकास नीति लाई नीति कार्यान्वयन संग सम्बन्धित विभिन्न निकायहरु

मन्त्रालय \संघ\ संस्था बोर्ड \विभाग \संस्थान	जिम्मेवारी विषय	कैफियत
कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	नीति निर्माण ,अनुगमन ,तथा मुल्यांकन एवं सहजीकरण ।	
अर्थ मन्त्रालय	अर्थ मन्त्रालय कर ,भन्सार तथा अन्य छुटको व्यवस्था ।	
राष्ट्रिय दुग्ध विकाश बोर्ड	अध्ययन ,नीति निर्माण तथा परिमार्जन ,नीति कार्यान्वयन को अनिगमन तथा मुल्यांकन ।	
नेपाल कृषिअनुसन्धान परिषद	दुग्ध पदार्थ विविधिकरण ,कम लागतमा दुध उत्पादन प्रविधिको अनुसन्धान तथा विस्तार ,सुख्खा र दुध बढी उत्पादन हुने मौसममा उत्पादन हुने दुधको भिन्नतालाई कम गर्न अध्ययन तथा अनुसन्धान ।	
पशु सेवा विभाग	गुणस्तर दुध उत्पादन को लागि आवश्यक प्राविधिक सेवाको साथै पशु आहारा ,पशु चिकित्सा तालिम एवं व्यवस्थापन तथा लागत मूल्य घटाउने कार्यक्रम ।	
खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग	विभाग गुणस्तर परिमार्जन ,निर्धारण ,गुणस्तर ,अनुगमन एवं निर्देशन ।	

सहकारी विभाग	दुग्ध सहकारी को विकास ,विस्तार ,अनुगमन तथा मुल्यांकन ।	
उधोग वाणिज्य तथा आऔर्ति मन्त्रालय	दुग्ध उधोगहरु को स्थापना मा सहजीकरण गर्ने र दुग्ध तथा दुग्ध पदार्थहरुको साथै मेसिन एवं उपकरण हरुको आयात निर्यातमा सहजीकरण ।	
कृषि विकास बैंक	दुग्ध उत्पादक कृषकहरुका साथै दुग्ध उधोगहरु लाई ऋणको व्यवस्था ।	
दुग्ध विकास संस्थान	दुग्ध व्यवसाय विस्तार तथा गुणस्तरयुक्त दुग्ध पदार्थ उत्पादन विविधिकरण ।	
केन्द्रिय दुग्ध सहकारी संघ	दुग्ध सहकारीको विकास विस्तार तथा सुदुढीकरण,तालिम ,सहकारी स्वरूप मा दुग्ध प्रशोधन कारखानाहरुको स्थापना तथा संचालन ।	
नेपाल डेरी एशोसियसन	समस्या पहिचान ,दुग्ध व्यवसाय विस्तार तथा गुणस्तर युक्त दुग्ध पदार्थ उत्पादन विविधिकरण ,दुग्ध उधोगहरुमा,मा व्यावहारिक संहिता लागु तथा अनुगमन ।	
राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड	सहकारी नीति समयानुसार परिमार्जन ,दुग्ध सहकारी हरुको सुदुढीकरण,दुग्ध प्रशोधन कारखानाहरुको स्थापना तथा संचालन ,सहकारी स्वरूपमा ।	